

Ж.Х. Атаниязов, и.ф.н., доц.в.б.,
А.Б. Аллакулиев, ГМИ

МАКТАБ ТАЪЛИМИ СОҲАСИДА ЎРТА МУДДАТЛИ НАТИЖАВИЙЛИККА ЙЎНАЛТИРИЛГАН БЮДЖЕТЛАШТИРИШ

В данном статье рассматривается система оценка расходов на школьное образование в практике среднесрочного бюджетирования, ориентированное на результат, проанализированы показатели эффективности бюджетных услуг, даны рекомендации по повышению эффективности использования бюджетных средств, выделяемых на школьное образование.

According to the article describes the system of assessment of expenses on school education in the practice of the medium-term performance-based budgeting; analyses the indicators of efficiency of the budgetary services; gives recommendations about increase of efficiency of use the budgetary funds allocated for school education.

Калитли сўзлар: бюджет харажатлари, бюджет хизмати, пировард натижа, иқтисодий самарадорлик, натижавийлик, таълим жараёнининг сифати, бюджет харажатларининг самарадорлик кўрсаткичи.

Мамлакатимизда инсон капиталини ривожлантириш ва шу орқали ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигини ошириш, турмуш фаровонлигига эришиш мақсадида таълим тизимида йилдан-йилга эътибор кучайтириб келинмоқда.

Ўзбекистонда таълим-тарбия соҳасига давлат томонидан қаратилаётган эътибор, уни ривожлантириш ва ислоҳ этишга йўналтирилаётган йиллик харажатлар ялпи ички маҳсулотнинг 10-12 фоизини, бу тизимнинг Давлат бюджети харажатларидаги улуши эса, 34 фоиздан ортиқни ташкил этаётганида яққол кўриш мумкин. Жумладан, 2013 йилда давлат бюджетидан халқ таълимини ривожлантиришга ажратилган маблағларнинг умумий қиймати 8,8 триллион сўмни ташкил этган бўлиб, бу кўрсаткич давлат бюджетининг 34,1 фоизини ташкил этган бўлса, 2014 йилда бу кўрсаткич давлат бюджети параметрларида бу соҳага қарийб 10,8 триллион сўмни ташкил этиб, умумий харажатлар тизимидаги улуши эса 34,1 фоизни ташкил этган. Жорий 2015 йил 22 февраль ойида тасдиқланган давлат бюджетидида маориф соҳасига сарфланиши кўзда тутилаётган маблағ 12,8 триллион сўмни ташкил этган бўлиб, бу кўрсаткич жами харажатларнинг 31,02 фоизига тўғри келади.

Шу ўринда таълимни ривожлантиришга йўналтирилган хорижий техник ёрдам ҳажмининг тобора ортиб бораётганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Ўтган даврда бу борадаги ёрдам ҳажми 500 млн. АҚШ долларида ошиб кетди. Бу ҳақда гапирганда, биринчи навбатда, Осиё тараққиёт банкнинг салкам 290 млн. АҚШ доллари маблағи, Жанубий Корея ҳукуматининг 110 млн. дан ортиқ, Жаҳон банкнинг 33 млн., ОПЕК фонди, Саудия фонди, Ислон тараққиёти банки 42 млн., Германия ҳукуматининг “КФБ” банки орқали йўналтирилган

қарийб 20 млн. ва бошқа донорларнинг 100 млн. АҚШ долларидан ортик ёрдамани қайд этиш лозим.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг харажатлари

№	Кўрсаткичлар	2013 йил	% улуши	2014 йил	% улуши	2015 йил (режа)	% улуши
1	2	3	4	5	6	7	8
	Харажатлар (мақсадли жамғармаларсиз) - ЖАМИ	25825,9	100	31582,3	100	37967,7	100
	Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари	15147	58,7	18783,4	59,5	22457,0	59,1
<i>шундан:</i>							
1	Маориф	8803,2	34,1	10765,9	34,1	12776,2	31,02
2.	Соғлиқни сақлаш	3709,9	14,4	4495,3	14,2	5372,5	14,6
3.	Маданият ва спорт	287,4	1,1	334,6	1,1	388,3	1,0
4.	Фан	164,7	0,6	199,2	0,6	245,3	0,6
5.	Ижтимоий таъминот	106,4	0,4	125,9	0,4	150,4	0,4
6.	Болали оилаларни ҳисобга олган ҳолда ижтимоий нафақалар	1611,3	6,2	2047	6,5	2279,8	6,0
7.	Қишлоқ жойларда якка тартибдаги уй-жой қуриш дастурини биргаликда молиялаштиришга кредит линияси	374,7	1,5	760	2,4	971,8	2,6

Таълим соҳасидаги натижавийликни баҳолаш (таҳлил этиш) учун, энг аввало, қуйидаги саволларга жавоб топиш лозим:

1. Бюджет хизматларининг кўрсаткичлари ва ҳажми қандай бўлиши лозим? Мактаб таълимида бюджет харажатлари мактаб тарбияланувчиларига таълим-тарбия бериш учун йўналтирилади. Шу боис, бу ерда асосий кўрсаткич ва ҳажм ўқувчилар сонидир. Мисол учун, бир туманда 30 минг ўқувчи таҳсил олмоқда дейлик.

2. Бюджет хизматларини амалга ошириш учун қанча маблағ зарур? Бу ерда мактаб тарбияланувчилари учун йўналтирилган жами пул маблағлари тушунилади. Масалан, *n*-йил учун таълим соҳасига ажратилган жами бюджет маблағи 200 млн. сўм.

3. Энг муҳими, пировард натижа деб қайси кўрсаткични қайд этамизки, у ўзи билан таълим жараёни сифатига тўла баҳо бера олсин. Бу борада илгари қўлланган турли кўрсаткичларни қўллаш мумкин, яъни: қизил шаҳодатнома билан битирган ўқувчилар сони; турли фан олимпиадаларида ғолиб бўлган ўқувчилар; турли соҳаларда юқори натижаларга эришган ўқувчилар сони ва бошқалар. Аммо биз шундай ўлчов бирлигини топишимиз лозимки, унда бир

ҳудудда жойлашган барча мактабларни солиштириш имконияти мавжуд бўлсин. Мактаб даргоҳлари учун энг асосий кўрсаткич, бу – давлат якуний имтиҳони натижалари асосида “аъло” ва “яхши” баҳо олган ўқувчилар сонидир. Бу кўрсаткич барча мактаблар учун умумий ва бажарилиши лозим бўлган вазифадир. Лекин бу кўрсаткич ўзида шундай муҳим воқеликни акс эттирадики, бу келажакни белгиловчи ёшларнинг билим даражасини объектив баҳолаш муаммосидир!

Мактаб таълимнинг бюджет хизматлари самарадорлик кўрсаткичларини таҳлил этиш учун қуйидаги 3 та баҳолаш мезонларига тўхталишимиз зарур. Улар:

а) *иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи*: бюджет хизматларининг иқтисодий қийматига баҳо бериб, таҳлил этади. Келтирилган мисолимизни давом эттириб айтиш мумкинки, бу ерда ўқувчиларнинг таълим-тарбиясига сарфлар тўғри келади. Унда таълим соҳасига харажатларнинг йиллик ҳажми 1 млн. сўм бўлиб, жами 106 нафар ўқувчи таҳсил олади, деб фараз қиламиз. Бу эса, 1 млн. сўм учун 106 нафар ўқувчи қандай таҳсил олишини таҳлил этишимиз мумкин. Энг муҳими, меъерий молиялаштириш асосида 1 нафар ўқувчига бир ўқув йили давомида қарийб 9,4 минг сўм тўғри келишини кўрамыз;

б) *натижавийлик кўрсаткичи ёки таълим жараёнининг сифати*: бюджетдан амалга оширилаётган харажатларнинг натижасида кўрсатилган бюджет хизматларининг сифати (нафи) қандайлиги муҳим. Бизнинг мисолимизда натижавийлик давлат якуний имтиҳонида “аъло” ва “яхши” баҳога эришган ўқувчилар бўлса, ўрта ҳисобда 35 %га тенг деб ҳисоблаймиз;

в) *бюджет харажатларининг самарадорлик кўрсаткичи*: бу ерда амалга оширилган сарф-харажатлар ҳамда эришилган натижалар ўртасидаги нисбатни кўришимиз мумкин. Бизнинг мисолимизда давлат якуний имтиҳонидан “аъло” ва “яхши” баҳога битирган 37 нафар ўқувчи ҳамда уларга сарф этилган 1 млн.сўм мавжуд. Энг асосийси эса, “аъло” ва “яхши” баҳо билан тугатган ўқувчиларнинг 1 нафарига тўғри келадиган бир йиллик маблағ 27 минг сўмга тенгдир.

1. *Иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи*:

$$\frac{\text{Бюджет хизмати}}{\text{Бюджет лойиҳаси қиймати}} = \frac{\text{Умумий ўқувчилар сони}}{\text{Таълим харажатлари}} = 106 \text{ ўқувчи} / 1 \text{ млн. сўм}$$

2. *Натижавийлик кўрсаткичи*:

$$\frac{\text{Пировард натижа}}{\text{Бюджет хизмати}} = \frac{\text{"аъло" ва "яхши" баҳоли ўқувчилар сони}}{\text{Умумий ўқувчилар сони}} = 35,1 \%$$

3. *Бюджет харажатлари самарадорлиги кўрсаткичи*:

$$\frac{\text{Пировард натижа}}{\text{Бюджет лойиҳаси қиймати}} = \frac{\text{"аъло" ва "яхши" баҳоли ўқувчилар сони}}{\text{Таълим харажатлари}} =$$

$$= 37 \text{ "5" ва "4" баҳоли ўқувчи} / 1 \text{ млн. сўм}$$

1-расм. Умумий мактаб таълимида самарадорлик кўрсаткичлари.

Юқоридаги ҳисоб-китоблардан таълим соҳаси қай даражада самарали ёки самарасиз (бюджет харажатларига нисбатан) эканлигини аниқлаш муаммоси вужудга келади. Бунинг учун эришилган натижаларимизни ўтган йилги натижаларга ёки шу тармоқ (тузилма, ташкилот)ни бошқаси билан таққослаш зарур. Таққослаш натижасида олинган динамикани таҳлил этиш асосида эришилган самарадорлик (самарасизлик)ни қайси омиллар юзага келтирганини кўришимиз мумкин. Шунингдек, келтирилган кўрсаткичларни ўзаро боғлаб таҳлил этиш ҳам муҳим.

$$\frac{\text{Бюджет хизмати}}{\text{Бюджет лойиҳаси қиймати}} * \frac{\text{Пировард натижа}}{\text{Бюджет хизмати}} = \frac{\text{Пировард натижа}}{\text{Бюджет лойиҳаси қиймати}}$$

2-расм. Самарадорлик кўрсаткичларининг ўзаро алоқаси.

Келтирилган ўзаро алоқадорлик шуни билдирадики, иқтисодий самарадорликни натижавийликка кўпайтирсак, амалга ошираётган бюджет харажатларининг самарадорлигини баҳолай олиш имкониятига эга бўламиз. Бундан шундай хулосаларга келиш мумкин:

- натижавийликни сақлаш учун иқтисодий самарадорликни ошириш, яъни кўрсатилаётган хизматларга харажатларни шундай қисқартиришимиз лозимки, бунда хизматларнинг сифати пасаймасин;

- иқтисодий самарадорликни сақлаш учун эса натижавийликни ошириш, яъни сифатни шундай ошириш лозимки, харажатлар ўзгармасдан қолсин.

Самарадорлик кўрсаткичлари динамикасини таҳлил этиш негизида шунга гувоҳ бўлиш мумкинки, бу кўрсаткич қайси омил таъсирида шаклланди. Келтирилган 3-расмда кўриш мумкинки, агар иқтисодий самарадорлик 10 % ўсган бўлса (ўсиш индекси 1,1), натижавийлик кўрсаткичи 10 % камайган (ўсиш индекси 0,9) бўлса, унда бюджет харажатларининг самарадорлиги таълим жараёнининг сифати пасайганидан далолат беради.

3-расм. Бюджет харажатлари самарадорлигини ўзгариш динамикаси сабабларини аниқлаш.

Таҳлил этиш мобайнида нафақат бюджет харажатлари самарадорлиги (ёки самарасизлиги)ни баҳолаш билан биргаликда қайси таълим муассасасида қандай муаммолар мавжудлигига ҳам гувоҳ бўлишимиз мумкин. Вазиятни аниқроқ намоён этиш учун турли даражадаги мактабларни ўзаро таққослаб, қайси бирида қандай муаммолар мавжуд ва қай даража эканлигини билиб оламиз.

2-жадвал маълумотларини таҳлил этсак, унда А ва С мактаблар иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари нисбатан юқори. Шунингдек, Б мактабнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари 1 млн.сўмга 63 нафар, Д мактабнинг натижаси эса 1 млн. сўмга 67 нафар ўқувчига тўғри келади. Бу эса, Д ва С мактаблар худуддаги соҳа кўрсаткичидан қарийб 2 баробар кам иқтисодий самарадорликка эришганлар.

2-жадвал

Бюджет ташкилотларининг харажатлари самарадорлиги таҳлили

	Харажатлар, млн. сўм	Ўқувчилар сони, киши	“аъло” ва “яхши” баҳоларга тугатган ўқувчилар, киши	Иқтисодий самарадорлик, киши/млн.сўм	Нативажийлик, %	Бюджет харажатларининг самарадорлиги, киши/млн.киши
1	2	3	4	5	6	4
А мактаб	10	1000	200	100	20	20
Б мактаб	8	500	200	63	40	25
С мактаб	20	2500	900	125	36	45
Д мактаб	15	1000	500	67	50	33
Худуддаги соҳа бўйича	282	29900	10500	106	35	37

Манба: муаллифлар томонидан тузилган.

Нативавийлик кўрсаткичи борасида сўз юритадиган бўлсак, А мактаб эришган натижа худудий соҳа ичида 2 марта кам, Б ва Д мактабларнинг натижавийлиги эса юқорилигини қайд этиш мумкин. Умумий тарзда айтиш мумкинки, энг муаммоли вазиятни А ва Б мактабларда кузатишимиз мумкин. Аксинча, С ва Д мактабларда эса натижавийлик худудий соҳа ичида нисбатан юқори ҳисобланади. А ва Б мактаблар худудий соҳа муассасалари ичида хизмат сифатини оширишлари учун чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқишлари зарур. А ва Б мактабларнинг муаммоларига қандай таҳлил юритиш мумкин.

Гувоҳи бўлганимиздек, А мактаб мазкур худуддаги мактаблар ичида ўртача харажатларни амалга оширувчи муассаса бўлса-да, эришган самарадорлик (натижавийлик) кўрсаткичи нисбатан паст ҳисобланади. Демак, таълим жараёнини ташкил этишнинг сифати талаб даражасида эмас, деб айтишимиз мумкин. Шунга алоҳида қайд этиш керакки, мактабнинг молиялаштириш кўрсаткичи худуд бўйича ўртача ҳисобланади. Шу боис, таълим сифатини ошириш учун қўшимча молиялаштириш зарурати сезилмайди.

Аксинча, Б мактабда ўзгача вазият. Юқори натижавийликка эришиш билан бир вақтда мазкур Б мактаб паст иқтисодий самарадорлик кўрсаткичига эришган, яъни таълим кўрсатиш нархи бюджетга қимматга тушган. Қайд этиш лозимки, бу мактабдаги иқтисодий муаммо – бюджет хизматининг қимматга тушиши ёки мазкур мактабга қатновчи ўқувчилар сони ҳам камлигидадир. Демак, бу мактабда иқтисодий самарадорликни ошириш чора-тадбирлари амалга оширилиши лозим.

Умуман, таҳлил натижалари бизда шундай маълумотларни тақдим этадики, унга кўра қайси мактабда объектив аҳвол қандай ва амалга оширилиши лозим бўлган чора-тадбирларни белгилаб олишга ёрдам беради.

Худудлар (соҳа, тузилмалар, ташкилотлар)да амалга оширилаётган ислохотларнинг энг масъулиятли ва муҳим жараёни бюджет маблағларини тўғри тақсимотини юритиш ҳисобланади. Бу, айниқса, бюджетнинг инвестицион харажатларини тақсимлашда кўзга ташланади. Баён этмоқчи бўлган фикримизни аниқ мисоллар ёрдамида ифода этамиз.

Юқорида келтирилган мисолимиздан келиб чиқиб, А ва Д мактаблар учун инвестицион лойиҳа киритамиз. Мазкур инвестицион лойиҳаларни махсус синфлар ва гуруҳлар ташкил этиш, спорт мажмуасини қуриш, капитал таъмирлаш ишлари учун ёки қўшимча ўқув биноси барпо этиш мақсадларига сарф этиш учун ўзлаштирилсин. Бизнинг мақсадимиз мактабга инвестиция киритибк, юқори натижага эришишдан иборат.

А мактабга миқдори 0,5 млн. сўм, Д мактаб учун эса умумий қиймати 1,0 млн. сўмлик инвестиция киритамиз. Биз шундай қарор қабул қилишимиз лозимки, унга кўра молиялаштирилган лойиҳамиз нисбатан юқори натижага олиб келсин.

3-жадвал

Таълим муассасига киритилган инвестиция натижаси таҳлили

	Харажатлар, млн. сўм	Ўқувчилар сони, киши	“аъло” ва “яхши” баҳоларга тугатган Ўқувчилар, киши	Иқтисодий самарадорлик, киши/млн.сўм	Нативавийлик, %	Бюджет харажатларининг самарадорлиги, киши/млн.киши
1	2	3	4	5	6	7
А мактаб	+0,5 10	1000	+100 200	-4,7 100	+10 20	+8,6 20
Б мактаб	Ўсиш суръати: $100/0,5=200$ киши/1 млн.сўм					
С мактаб	Ўсиш суръати: $100/1,0=100$ киши/1 млн.сўм					
Д мактаб	+1,0 15	1000	+100 500	-4,2 100	+10 50	+4,2 33

Манба: муаллифлар томонидан тузилган.

3-жадвалдан кўриш мумкинки, А мактабга киритилган инвестициянинг ўсиш суръати таъминланиши 1 млн. сўмга 200 нафар, Д мактаб учун эса 1 млн. сўмга 100 нафарга тўғри келади. Шу боис, А мактабга инвестиция киритиш мақсадга мувофиқ. Буни самарадорлик кўрсаткичларининг юқорилиги билан баҳолаш мумкин. Иқтисодий ўсиш суръатлари А мактаб учун – 4,7 киши/млн. сўм, Д мактаб учун эса – 4,2 киши/млн. сўмга пасайиш тавсифига эга бўлган. Бунинг асосий сабаби, таълим хизмати мазкур жараёнда бюджетга қимматга тушганлиги билан изоҳлаш мумкин. Шунингдек, ҳар икки мактабнинг натижавийлик кўрсаткичи 10 %га ошиши кузатилган. Бюджет харажатларининг самарадорлик кўрсаткичи А мактаб учун 8,6 киши/млн. сўм, Д мактаб учун эса 4,2 киши/млн. сўм ўсиш тенденцияси таъминланган. Умумий хулоса қилиб айтганимизда, А мактабга инвестиция киритиш ўзини оқлайди.

Фикримизча, мактаб таълимига ажратилаётган бюджет маблағларининг самарадорлигини ошириш мақсадида натижавийликка йўналтирилган ўрта муддатли бюджетлаштиришни татбиқ этиш ўзининг бир қатор афзалликларига эга ҳисобланади. Жумладан:

- давлат аҳоли ва жамият учун манфаатли бўлган ижтимоий бойликларни ҳамда бюджет хизматларининг сифати ва миқдорини ошириш имкониятини берувчи соҳаларга пойдевор вазифасини бажарувчи мактаб таълим тизимини молиялаштиради;

- таълим тизимида қарор топган тузилма ва маблағларнинг сарфланиши йўналишларини баҳолаш имкониятини кенгайтиради, ҳамда “ўз-ўзидан” амалга ошириладиган самарасиз харажатларни молиялаштириш амалиётидан воз кечиш имконини беради;

- давлат маблағларининг мактаб таълими соҳасига сарфланиш йўналишларини асослаш нафақат жорий эҳтиёжлардан, балки илгари сурилган истиқболли вазифалардан келиб чиқиб амалга оширилади;

- мос вазирликларнинг натижалар учун жавобгарлиги кучаяди, бу эса нафақат муайян хизматларнинг кўрсатилишини, балки сифат кўрсаткичларига эришишни ҳам тақозо этади;

- давлат харажатлари соҳасидаги қарорларнинг асосланганлиги даражаси ошади ва турли даражадаги молиялаштиришнинг мактаб таълими харажатлари самарадорлигига таъсирини баҳолаш имконини берадиган ахборот базаси яратилади.

Ўрта муддатли натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш жамият учун ҳукумат ўз олдига қандай мақсадларни қўйгани ва уларга қандай эришаётганини яхшироқ тушунишга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнини изчил давом эттириш йўлидир. 20-т. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2012, 189-192 бетлар.

2. www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти

3. Стародубровская И.В. Бюджетирование, ориентированное на результат, на региональном и муниципальном уровнях: подходы и рекомендации. – М., ИЭПП, 2008. – 165 с.

4. Скобелев П. Андрей Фурсенко: Зарплата директоров школ не может быть больше учительской в три раза. // Российская газета, 26.02.2010. Доступно онлайн по адресу: <http://www.rg.ru/2010/02/26/fursenko-anons.html> (проверено 26.01.11).

5. Внедрение среднесрочного финансового планирования в бюджетный процесс Российской Федерации / Центр фискальной политики. –М.: Academia, 2003.

6. Аллакулиев А.Б. Натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш. (Монография) –Т.: Fan va texnologiya, 2012, 156 б.